

A Mikes-szótár

Kutatási beszámoló

1. Mikes-szótár címmel az MTA Irodalomtudományi Intézete 2009-ben K 81337 számon OTKA kutatási pályázatot nyújtott be Mikes Kelemen teljes szókincsének elektronikus írói szótár formájában történő feldolgozásához. A kutatás az OTKA-bizottság kedvező döntése nyomán 2010 áprilisában indult.

A kutatás kiindulópontja az a felismerés, amely szerint az irodalom és az írók vezető szerepet játszanak a nyelv megismerésében, megőrzésében és fejlesztésében, és hogy az írói nyelvhasználat tartalmi és formai értékei, az írók produktív viszonya a nyelvhez – a stílusbeli sajátosságok mellett, azokkal szorosan összekapcsolódva – a frazeológiában ragadhatók meg elsősorban. Mindennemű monografikus feldolgozás, nyelvi vizsgálat és esztétikai értékelés csak akkor lehet eredményes, ha a vizsgált írói korpusz teljes szótári rendszerére támaszkodhat.

A lexikológia és a lexikográfia a modern nyelvtudomány egyik fő vonulatát alkotja, és az írói szótárak műfaja hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt jelentős eredményeket hozott az utóbbi évtizedekben. Az írói szótár megfelelő eszköz ahhoz, hogy tényekre alapozott, jól áttekinthető képet adjon egy-egy jelentős író fogalmi rendszeréről, egyéni stílusáról, a nyelvi, stiláris hagyományok megőrzése és

megújítása érdekében tett erőfeszítéséről, világképének összetevőiről. Fontos eszköze annak is, hogy a nyelvtörténeti kutatások számára nélkülözhetetlen adatokhoz jussunk egy régió (nyelvjárás), ezen keresztül a korabeli nemzeti nyelv, a nyelvi sztenderd és a korstílus állapotáról. Ez a szótártípus ma is dinamikusan fejlődik, látványosak a gépi feldolgozás előnyei, és a műfaj folyamatos megújulása nagymértékben növeli a felhasználás lehetőségét a tudományos kutatásban, az oktatásban és a közművelődésben (Benkő 1979).

2. Mikes Kelemen a 18. századi magyar irodalom kiemelkedő egyénisége, saját korában a magyar világi széppróza egyedülálló mestere, a nyelv és a stílus megújítója, gazdagítója. A teljes életmű kritikai kiadása 1966 és 1988 között jelent meg hat kötetben Hopp Lajos gondozásában (Mikes 1966–88). Az életmű irodalmi újdonsága szorosan összefügg Mikes prózájának korához mért nyelvi újdonságával. Hopp Lajos posztumusz monográfiájának tanúsága szerint ebben fontos szerepet játszanak az életmű terjedelmileg nagyobb részét kitevő fordítások (Hopp 2002). A fordítások jelentőségét növeli, hogy a Törökországi levelek szövegének közel egynegyed részét (!) ugyancsak különféle fordításbetétek teszik ki, és a fordítás elmélete és gyakorlata az utóbbi két évtized kora újkori eszmetörténeti, komparatistikai és nyelvelmélet-történeti kutatásainak egyik központi kérdésévé lépett elő.

Mikes nem kis mértékben éppen prózafordításai révén vált rendkívül igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé, és a *Leveleskönyv*, valamint a fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni. A fordítások szókincsének bevonása Mikes nyelvének vizsgálatába nélkülözhetetlen, a kutatás mára alapvetően módosította Szily Kálmán megállapítását, amely szerint Mikes „szókincse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösié, akár Faludié” (Szily 1906: 337). Teljes egészében túlhaladottnak tekinthető az a 2000-ben kiadott egyetemi szöveggyűjteményben olvasható állítás is, amely szerint a fordítások csupán „időtöltő feladatteljesítések”, „szürke betűtenger, dagály és apály nélküli holt víz, morotva” (Kovács 2000: 593). Az egész életművet feldolgozó Mikes-szótár kiemelkedő tudományos és gyakorlati funkciója egyaránt megkérdőjelezhetetlen.

Mikes szókincsét táplálta az élet különféle területeit és a kultúra eltérő rétegeit átfogó, széles körű műveltsége; a latin nyelvtudás; az erőteljes francia nyelvi, stílárius hatás és a török nyelvi környezet befolyása. Ösztönözte több magyar nyelvi réteg és változat ismerete (pl. a Zágon környéki nyelvjárás, Kolozsvár köznyelve); a nyelvi formák változatosságában rejlő kifejező erő tudatos kihasználása; a szólások, idegen és régies szavak; a különféle stíluselemek kedvelése. Életműve több műfajt fog át, és széles tematikai keretben teljesebben ki, ez ugyancsak gazdagította kifejezőképességét.

3. A magyar szótárirodalomban jelenleg három teljes írói szótár áll rendelkezésre: a Petőfi- (PetSz.), a Balassi- (BalSz.) és a Zrínyi-szótár (ZrSz.). Az elsőt Gáldi László irányításával kiváló lexikográfus munkaközösség, a másodikat két, a harmadikat munkatársak bevonásával egyetlen szerző állította össze. Mindhárom vállalkozásnak megvannak a sajátosságai, az előnyei és a hátrányai. A nyomtatott kötetek a terjedelmi kötöttségek és a kezelhetőség szempontja miatt – a Petőfi-szótár

kivételével – nem tartalmazzák a feldolgozott korpusz teljes anyagát; a jelentéseket példázó idézetek és a további előfordulások száma egyaránt erősen korlátozott. Emellett szükség volt számos terjedelmet korlátozó egyéb megoldásra, valamint bonyolult utalórendszer kialakítására.

A Juhász Gyula-szótár ismertetésében Szathmári István megfogalmazta az írói szótár készítésének több elméleti és gyakorlati problémáját (Szathmári 1974: 404–14). A Petőfi-szótár kapcsán Martinkó András megállapította, az írói szótár készítése alapos nemzetközi elméleti tájékozottságot, lexikográfiai, nyelvtörténeti és stilisztikai tapasztalatot igényel, és csak a teljes írói nyelvi korpusz feldolgozása lehet elfogadható (Martinkó 1975: 94–8). Benkő László 1979-ben megjelent monográfiájában módszeresen tárgyalta az írói szótárak készítésének elméleti és gyakorlati kérdéseit, külön foglalkozott a gépi feldolgozású szótárak problémájával, és összeállította az addig megjelent írói szótárak közel 300 tételes nemzetközi bibliográfiáját (Benkő 1979). A Zrínyi-szótárról készített lektori jelentésében Horváth Katalin olyan problémákra és összefüggésekre hívta fel a figyelmet, amelyeket ebben a kutatási tervben is hasznosítani tudunk (Horváth 2004: 99–103).

A 18. század 1772 előtti szakaszának magyar nyelve hiányosan van jelen a történeti nyelvészeti, szótörténeti-frazeológiai kutatásokban. Könnye Nándor és Szarvas Gábor a Magyar nyelvtörténeti szótárban (NySz.) összegyűjtötte a Törökországi levelek szó- és szólásállományát, Simonyi Zsigmond a *Mulatságos napok* szóanyagát dolgozta fel. Mikes kritikai kiadásának tanulságai között Hopp Lajos joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a Törökországi levelek NySz.-ban alapul vett 1794-es kiadása a szöveg helyesség szempontjából erősen kifogásolható, a teljesség igénye és a szavak első előfordulása biztos megállapításának követelménye „sok kívánnivalót hagyott” a feldolgozásban. A Mikestől származó anyag ellenőrzésekor világossá vált a gyűjtés elégtelensége, pontatlansága és következtelensége. Ennek ellenére a csak Mikestől idézett szavak vagy szókapcsolatok kiegészítik és helyesbítik Szily Kálmán 1906-os jegyzékét (Szily 1906: 337–47). Gyakran nem a szó régiessége, újdonsága vagy ritkasága az oka annak, hogy a NySz. egyedül a Törökországi levelekből idéz egy-egy kifejezést, hanem a NySz. anyaggyűjtésének hiányossága. Különösen érvényes ez Szilynek „a NySz.-ból kimaradt” megjegyzésére Mikes szavainak egy részével kapcsolatban. Így is számos tanulság meríthető a NySz. és a segédszótárak összehasonlításából Mikes nyelvére vonatkozóan.

A magyar nyelv nagyszótárának (NSzt.) alapul szolgáló történeti szövegkorpusz alsó időhatára 1772, amely a művek keletkezési évére vonatkozik, ezért Mikes életműve ebben nem szerepel. A Nagyszótár szerkesztőségének tájékoztatása szerint a szótár előkészítő munkálatai során rögzítettek ugyan néhány korábbi szöveget – köztük Mikestől is –, ezek azonban nem estek át azokon az ellenőrző és szerkesztési (pl. morfológiai elemzési) eljárásokon, amelyeket az újabb keletkezésű szövegeken elvégeztek. A Törökországi levelek némely részletét rögzítették a kritikai kiadás alapján, mindössze néhány tucat levelet. Ehhez járul, hogy a jelenleg nyilvános online változat nem azonos azzal az adatbázissal, amelyet a szótárkészítők használnak. A készülő Nagyszótár tehát egyáltalán nem teszi szükségtelessé az írói szótárak készítését, és különösen így van ez Mikes esetében. A Mikes-szótár

a Zrínyi-szótárral együtt két egymást követő évszázad magyar irodalmi nyelvéről adhat átfogó képet két kiemelkedő író munkásságán keresztül.

Az eddigi kutatások szerint Mikes vele született stílusérzéke egyedülálló nyelvi fantáziával, tudatos újító törekvással és változatos szóhasználattal párosult. Életművében megfigyelhető a nyelvi egységesülés, a különböző nyelvi változatok ki egyenlítődének folyamata, nemcsak a hangtan és a helyesírás (Hopp 1967), hanem a szókincs, az alak- és a mondat, valamint a stilisztikai formák területén. Munkássága fontos tanulságokat nyújt az irodalmi nyelv fejlődéséhez és a nyelvi norma alakulásához, helyesírási, hangtani, lexikológiai téren egyaránt. A külön vizsgálandó területek között van például a tájnyelv kínálta nyelvi, stílári lehetőségek felhasználása; Mikes nyelvezetének kapcsolata a Biblia nyelvével, szókincsével, frazeológiájával; a korabeli beszélt, társalgási nyelv, illetve a levélstílus kapcsolata az életművel; Mikes tudatos törekvése a francia, olasz és a török nyelvi hatások integrálására; a Törökországi levelek és a fordítások nyelvi, stílári kapcsolatrendszere; a Rákóczi-kor irodalmi nyelvének és Mikes nyelvének összevetése. Mindezen kérdéskörök módszeres feldolgozásának nélkülözhetetlen segédeszköze lehet a Mikes-szótár.

4. A szótárkészítés ma elképzelhetetlen a számítógépes alkalmazások nyújtotta lehetőségek kiaknázása nélkül. A számítógép a munkálatok egyik jelentős és különösen időigényes részében ad megbízható segítséget. A cédulázás hosszadalmas folyamatát kiküszöböli, és a másolás következtében előforduló hibalehetőségeket minimálisra csökkenti; nem beszélve a hatalmas adatmennyiség tárolásának lehetőségeiről, valamint a számtalan csoportosítási (szóalakok, szófajok stb. szerint), illetve keresési módozatról. Ez a módszer ugyanakkor új problémákat is fölvet, amelyek megoldása gyakran nem kis nehézségekbe ütközik.

Az első, teljesen elektronikus adatfeldolgozással készített német írói szótár a *Vollständige Verskonkordanz zur Wiener Genesis* (Wisbey 1967). Ezt a szótárt hét évig készítették. A mű ábécérendben tartalmazza a korpusz minden szóalakját. Minden szóalak mellett megtalálható az a verssor, amelyben az adott címszó előfordul, és jelzik az előfordulás helyét is. Ugyanakkor hiányzik például a grammatikailag összetartozó alakok összekapcsolása, valamint a homonimák szétválasztása. Az amerikai Freeman Racine-szótára (Freeman 1968) négy évig készült. A mű fő része konkordanciaszótár, amely feldolgozza Racine összes műveit. Az egyes szócikkekben az alakváltozatok, a megfelelő idézet, cím, továbbá a pontos lelőhely szerepel. A szótárhoz tartozó függelékben különböző, több szempontú gyakorisági mutatókat tettek közzé, ezzel új irányt adtak az írói szótárak számítógépes lexikográfiai feldolgozásának (Benkő 1979: 105–6).

A szótári típusú kezdeményezések közül említést érdemel az *Indices zur deutschen Literatur* című kiadványsorozat, amely az 1960-as évek végén indult, és részint teljes szerzői életművek, részint egyes művek szóanyagát tartalmazza lemma-tizált formában az összes szóalak és az előfordulási helyek feltüntetésével. Így például az 1989-ben megjelent 20. kötet (amely a sorozat 2. és 3. kötetének teljesen új átdolgozása) Heinrich von Kleist elbeszéléseinek és kisebb írásainak szóanyagát öleli fel. A 18. és 21. kötet Goethe Faustjának, a 22. kötet Nikolaus Lenau verses eposzainak szinoptikus konkordanciája, míg az 1994-ben megjelent 29. kötet a Kud-

run című 13. századi hősi eposz szókészletének tematikusan csoportosított glosszáriumra. A sorozat tagjai jól mutatják az elektronikus szövegfeldolgozás szótári alkalmazásának lehetőségeit és fejlődését az adott időszakban.

A német kutatás régóta tervezi Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen életművének (Grimmelshausen 1967–76) szótári feldolgozását (vö. pl. Molinelli–Stein 1981, Belkin 1981, Sodmann 2009). Ez a terv csak nemrég jutott közel a megvalósuláshoz, mivel a heidelbergi egyetem germanisztikai szemináriumának nyelvészeti részlege a wolfenblütteli Herzog August Bibliothekkel együttműködve Jörg Riecke professzor vezetésével 2009-ben pályázatot nyert a Fritz-Thyssen Alapítványnál Grimmelshausen műveinek digitális kiadására. E munka elsődleges célja a 17. századi első kiadások szövegének (mintegy 20 nyomtatvány kb. 2500 oldal terjedelemben) teljes körű digitalizálása és az elektronikus kritikai kiadás elkészítése. Ezen alapulhat a tervezett Grimmelshausen-szótár. A kutatás fő sajátossága a nyelvészeti korpuszelemzés módszereinek alkalmazása, a különböző stílusrétegek, társadalmi és funkcionális változatok tanulmányozása, valamint a jelentésmező kiemelt csoportjainak a feltárása. A kutatás további sajátossága, hogy a szövegek digitalizálását az úgynevezett double coding system alkalmazásával végzik. Ez azt jelenti, hogy a szövegeket digitális faksimilék alapján Vietnamban két, egymástól független helyen manuálisan rögzítik, majd összevetik a két rögzített szöveget, és csak az eltéréseket ellenőrzik az eredeti alapján. Ez a módszer az eddigi tapasztalatok szerint 99,95% pontosságot eredményez.

A korszerű írói szótárak közül mindenképpen megemlítendő a teljes (mintegy 143 kötetes) Goethe-életmű szótári feldolgozását – hozzávetőlegesen 90 ezer szócikket – tartalmazó Goethe-Wörterbuch (GWB). Nemcsak a szó szoros értelmében vett írói szótárról beszélhetünk ebben az esetben, hanem a határtudományokat is felölelő interdiszciplináris kézikönyvről. A szótár a hagyományos papírváltozat mellett online formában is megjelenik (<http://urts55.uni-trier.de:8080/Projekte/GWB/>). A szótárt 1946 óta öt helyen (Berlin, Göttingen, Heidelberg, Hamburg, Tübingen) három akadémia támogatásával készítik. Ez idáig öt kötet jelent meg, a további kötetek jelenleg is készülnek. Az online változatban az SGML-formátumnak köszönhetően a strukturált adatbevitel révén egy rendkívül informatív szótárral találkozhatunk. Az online szótár a könyvformátum elektronikus változata, amely nem kizárólag a számítógéppel megírt szócikkek egyszerű tárhelye, hanem egy nagyon jól szerkesztett, komplex keresési és megjelenítési megoldásokat alkalmazó adatbázis. A szócikkekre az ábécérendben lévő címszólistából válogatva kereshetünk. A szócikkekben a jelentésstruktúra fő- és aljelentésekre tagolódik. Megtalálhatjuk a megfelelő lelőhelyekre történő hivatkozásokat, valamint a szótárban előforduló szinonimá(k)ra vonatkozó utaló(ka)t, és az utalás helyéről közvetlenül is eljuthatunk az adott szócikk(ek)hez.

5. Szathmári István már nem sokkal a kritikai kiadás befejezését követően felhívta a figyelmet arra, hogy „érdemes volna [...] a »központi« és a regionális (erdélyi) nyelvi sztenderd alakulásának a tanulmányozására feldolgozni Mikes összes műveit” (Szathmári 1991: 300). A kiválasztott szövegpéldákon végzett hangtani, alak-

tani, mondattani és lexikológiai elemzése nyomán arra a következtetésre jutott, „hogy sok még a teendőnk Mikes nyelvének, stílusának a vizsgálatát illetően: hiányzik egy teljes Mikes-szótár, amely természetesen tartalmazná Mikes állandósult szókapcsolatait, szólásait, és amely stíluszótár is lehetne egyben” (i. m. 306.) Ez a feladat kijelölés pontos és ma is aktuális. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztályán még őrizzük a kritikai kiadás kötetei egy részének azon példányait, amelyekben a lapszálon utólag, föltehetően a nyolcvanas évek végén bepecsételt, az összes kötetre kiterjedő folyamatos lapszámozás tanúsítja, hogy Hopp Lajos tervezte a Mikes-szótár munkálatainak beindítását, és előkészítette annak egységes hivatkozási rendszerét. Az 1996-ban bekövetkezett halála azonban megakadályozta a munka tényleges megkezdését. A fent említett posztumusz monográfiájának összegzésében Hopp külön kiemelte a Mikes írói szótár elkészítésének jelentőségét.

A Mikes-szótár fő célja, hogy a műfaj sajátos követelményeinek megfelelően, módszeresen feldolgozza és élénk állítsa a 18. század egyik irodalmi és nyelvi szempontból egyaránt kiemelkedő alkotójának életművét, nyelvi hagyatékát és stílus-eszközeit. A szótár további célja, hogy bemutassa Mikes szavainak, kifejezéseinek összességét, a nagyszámú sajátos, csak rá jellemző vonást, egyben lehetőséget adjon a kor általános szókincsbeli jellegzetességeinek, szókapcsolatainak és szólásainak megragadására. A szótár ezzel egyedülálló forrásbázist kínál a további vizsgálatoknak.

A cél eléréséhez a feldolgozott forrásanyagban előforduló szavak jelentéseinek elkülönítése és értelmezése a legfontosabb feladat. A szótár készítői feltárják a címszóra emelt lexémák jelentésszerkezetét, és a szövegkörnyezet elemzésével megállapítják, rendszerezik és megfelelő idézetekkel illusztrálják az egymástól elkülönített jelentéseket és jelentésárnyalatokat.

A vállalkozás fő módszerbeli újdonsága a korábbi írói szótárakhoz képest az, hogy a szótár készítői felhasználják az elektronikus szövegfeldolgozás lehetőségeit. Bár nem mondanak le a könyv alakban történő megjelentetés lehetőségéről, egyelőre azonban elektronikus szótárban gondolkodva nem korlátozzák a jelentéseket illusztráló idézetek számát, és lehetőséget biztosítanak a lexémák, állandósult szókapcsolatok, szólások és stílusfordulatok összes előfordulásának visszakeresésére. Ezzel nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is új, ma még csak részben ismert lehetőségek nyílnak meg mind a történeti nyelvészeti, mind a stílus-, irodalom- és eszmetörténeti kutatások előtt. További újdonság, hogy az értelmezésben hasznosítani fogják a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet vonatkozó tanulságait.

6. Az írói szótárak szerkesztése rendkívül összetett elméleti és gyakorlati feladat, amelynek eredményes megoldása egymástól jelentősen eltérő kompetenciák meglétét és összehangolását igényli. Kivételes lehetőség, hogy a munka a teljes életmű kritikai kiadásának szövegére és jegyzetanyagára épülhet, felhasználva a Mikes-filológia eddigi eredményeit, miközben nagymértékben támaszkodik az értelmező szótárakra, valamint a nyelvtörténeti, etimológiai és nyelvjárási szótárakra, atlaszokra. Rendelkezésre áll továbbá a kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének saját példá-

nya, a kötetekben Hopp Lajos autográf javításaival, utólagos kiegészítéseivel. A fel dolgozandó szövegcsoport át fogja az egész életművet, beleértve a fordításokat és a misszilis leveleket is.

A munka lépései a következők:

1. A munka első lépése a teljes szöveganyag (kb. 6000 nyomtatott oldal) elektronikus rögzítése a kritikai kiadás alapján szkenneléssel, amelynek eredménye a kritikai kiadás főszövegével azonos betűhű digitális szöveg. Ez az Abby Fine Reader szoftver alkalmazásával készült. Itt speciális beállításokat kellett használni (amelyet Szilágyi N. Sándornak köszönhetünk) annak érdekében, hogy az automatikus helyesírás-ellenőrzés ne javítsa mai helyesírási változatra a régies alakokat. Az OSZK MEK Egyesület végezte a szövegek digitalizálását és a felismertetést az MTA Irodalomtudományi Intézetével kötött együttműködési megállapodás keretében. A szöveg felismertetés után következett a szövegek összeolvasása és a digitális korpusz javítása. A kritikai kiadás főszövegének alapul vétele következtében például a Mikes által föltehetően másolás közben kihagyottnak ítélt, ám a sajtó alá rendező által betoldott szavak nem találhatók meg a korpuszban.

2. Az ellenőrzött digitális szövegből egy XML-alapú adatbázist hoztunk létre, amely egységes tartalmi-formai jelölésrendszert (cím, alcím, fordítás, rövidítések stb.) tartalmaz. A szövegjavítás mellett ezeknek a formai kódoknak a megfelelő helyre történő beillesztését is el kellett végeznie a korrektoroknak. Ezt követően a szövegcsoportban előforduló szóalakokhoz hozzárendeltük a megfelelő szövegkörnyezetet és leőhelyeket, majd megkaptuk a konkordancialistát (szólistát).

3. Ezzel egy időben megkezdtek a szövegfeldolgozás szempontjainak kidolgozását, különös tekintettel a legújabb, elektronikusan készült, illetve készülő angol, francia és német írói szótárakra. A megfelelő szótárkészítő program kiválasztása és a tapasztalatcsere érdekében többek között felvettük a kapcsolatot a Heidelbergben készülő Dictionnaire étymologique de l'ancien français (DEAF) munkatársaival és az Indices zur deutschen Literatur egyik sorozatszerkesztőjével (Dörr 2010).

4. A következő lépés a konkordancialista alapján a címszólista készítése. A konkordancialistában a szavak Mikes szerinti helyesírásban jelennek meg (a szótárban viszont a különféle alakváltozatok a címszavak mellett fognak sorakozni). A lemmatizálás csak részben végezhető automatikusan. A szóelőfordulások címszavakba történő rendezése részletes elemzést, jelentős munkaráfordítást igényel, amelyet csak manuálisan lehet elvégezni. A legfontosabb teendők ezen a téren: a szókinccs betűrendbe sorolása, a paradigmikus alakok címszavakhoz történő kapcsolása, alakváltozatok meghatározása, egybe- és különírási problémák megoldása, valamint szómutatók (index verborum) összeállítása az egyes művekhez. Az index verborum többek között közelebb vihet Mikes sajátos írásmódjával és a művek keletkezésével kapcsolatos problémák tisztázásához.

5. Ezt követi az egész anyag rendszerezése a megírandó szócikkek szerint: a szófaji rendszer, a stílusminősítések, a frazeológia stb. körének kialakítása, mindazon lexikográfiai szempontok számbavétele, amelyek szükségesek Mikes nyelvnek differenciált szótári ábrázolásához.

6. Ezután következik a szócikkek szerkezetének rögzítése, a jelentések meghatározása, a jelentés- és stílusárnyalatok kidolgozása, azaz a szócikkek megírása.

7. Végül különböző szempontok szerint számszerű mutatókat készítünk, például az előfordulások, a szófajok, a jelentések stb. alapján.

A munka elméleti háttérének kidolgozása alapvető fontosságú, mivel ezek azok az elvek, amelyek következetes alkalmazásával készül el a szótár, és minden részletkérdést már a lehető legkorábbi fázisban látni, illetve tisztázni kell. Minden részlet, kezdve a címszólista elkészítésétől a szócikkvégi utalásokig komoly elméleti és módszertani reflexiót igényel, ezért a felmerülő elvi, módszertani kérdéseket folyamatosan megvitatjuk. A szótár anyagának pontos körülhatárolása, valamint a címszóként mellőzendő lexémák körének meghatározása külön feladat. A kritikai kiadás anyagát a szótár betűhíven veszi alapul, az összes helyesírási, hangtani stb. sajátossággal együtt. A címszavak és alcímszavak mai alakjukban lesznek megtalálhatók, az összes alak- és írásváltozat feltüntetésével. Tisztázandó kérdésköröket alkot a kéziratok szókinccset érintő, stilisztikai értékű javításainak figyelembevétele, továbbá Mikes sajátos egybeírás-különírási és központozási gyakorlatának problematikája. A lehetőségekhez mérten mérlegelendő az is, hogy az adott lemma Mikes valódi, autentikus megnyilatkozása, egy másik szerzőtől származó szó szerinti vagy implicit (referált) idézet, esetleg vitatott eredetű szövegekből származó kifejezés. Külön kérdéskört alkot az idegen eredetű szavak problematikája, azon belül a latin, valamint a magyarnál fejlettebb francia köznyelvből és irodalmi nyelvből átvett – esetlegesen magyarított – kifejezések jelölése. Ez a részkutatás hozzájárulhat a 18. századi magyar nyelv idegen szavak szótárának elkészítéséhez, másrészt ösztönözheti a kor magyar prózája és az érintkező európai irodalmak kapcsolatának vizsgálatát. Újabb munkafázis a címszavak szófaji besorolása, nyelvi és lehetséges stilisztikai minősítése, az értelmezések elkészítése, a jelentések és a jelentésárnyalatok pontos és részletes bemutatása, az ezek során felmerülő problémák (pl. a konkrét és az átvitt jelentések elhatárolása) tisztázása. Meg kell oldani a szótárba felvett idegen szavak kezelését, minősítési gyakorlatát, el kell különíteni egymástól az átvittelek különböző fajtáit, és jelezni kell a fontosabb szóképeket és alakzatokat. A kapacitás függvényében a lexikai metaforák mellett a szócikkek feltüntetik a fogalmi (kognitív) metaforákat, metonímiákat is. A szótár következetesen mellőzi a formális stilisztikai minősítéseket, ugyanakkor nagy figyelmet fordít a stílusérték és a stilisztikai minőségek érvényesítésére. Minthogy Mikes stílusbeli modernsége mindenképp a szintaxisban jut kifejezésre, így ebbe az irányba is tágítani kell a szótári forma lehetőségeit.

7. Mikes életműve ma már nem vagy csak nehezen érthető nyelvi magyarázatok nélkül, és nyelvének értékei igen gyakran rejtve maradnak a mai olvasó előtt. A Mikes-filológia és textológia eddig elért eredményeinek meghaladása jelentős részben a nyelvészeti Mikes-kutatások fellendülésétől várható. A szótár mint alapvető segéd-eszköz nagymértékben ösztönözheti ezeket a kutatásokat, hozzájárulhat a 18. század első felét felölelő időszak nyelvezetének szótörténeti-etimológiai, alak- és mondat-történeti, dialektológiai, stilisztikai és irodalmi nyelvi vizsgálatához. Az alkalma-

zás további lehetősége, hogy a szótár nemcsak az életmű több szempontú tudományos feltáráshoz adhat hatékony segítséget, hanem fontos segédeszköze lehet az írói életmű magasabb szintű középiskolai és egyetemi oktatásának is.

A szótár jó lehetőséget ad a szinonimák, antonimák, egymást kölcsönösen kiegészítő kifejezések, terminológiai megfelelések és diszkrpanciák vizsgálatára, és ezzel a szerzői, fordítói tudatosságot érintő következtetések megfogalmazására. Tanulmányozhatók lesznek olyan kérdések, hogy például melyek Mikes terminológiai választásainak nyelvi, motivációs, mentalitásbeli és más összetevői, illetve hogy a franciából átültetett kifejezések és az önálló terminusokból összetevődő speciális kifejezőkészlet megőrzi-e integritását és belső viszonyait a fordításokban. Választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a terminológia szintjén Mikes milyen jelentésmódosításokat hajtott végre, a szelektivitásnak milyen tendenciái érvényesültek, és milyen mértékű a terminológia bizonytalansága, instabilitása. Megfigyelhetjük azt is, törekedett-e az egymást kölcsönösen megvilágító kifejezések új rendszerének bevezetésére, hogyan adaptálta a csiszoltság, udvariasság nyelvének terminusait, és jelen vannak-e az eredeti szövegtől eltérő diszkurzív („ideológiai”) tradíciók a fordításokban.

Az elektronikus feldolgozás előnyei kézenfekvőek: míg a nyomtatott írói szótár terjedelmi korlátok miatt a lehetséges szövegpéldáknak csak egy részét – sok esetben elenyésző töredékét – tartalmazza, és optimális esetben a leginkább figyelemre méltókat emeli ki, igen gyakran választásra és megalkuvásra kényszerítve a szerkesztőt, az új módszerrel a használonak szövegszerűen is közvetlenül hozzáférhetővé válik az összes előfordulás. Ez egyedülálló lehetőséget ad nemcsak a nyelvhasználat és a stílus sajátosságainak, valamint e sajátosságok változásának megfigyelésére, hanem elősegíti az író világgképét érintő, összetettebb kérdések megválaszolását is.

A szókészletről készülő különféle mutatók lehetővé teszik az összevetést korábbi és későbbi korok szövegeiből készült hasonló típusú összeállításokkal. A mutatók révén többek között új adatokhoz juthatunk az összehasonlított szerzők egyéni nyelvének szókészletéről és a magyar szókincs változásáról.

A Mikes-szótár különböző generációkhoz tartozó, az írói szótárak készítése terén tapasztalt irodalomtörténészek és nyelvészek szoros együttműködésével készül; a cikk szerzőin kívül Horváth Katalin és Szathmári István is részt vesz a munkában. Mivel a Mikes-életmű a régi magyar irodalom külföldnek is átadható részéhez tartozik (a Törökországi levelek jelenleg öt idegen nyelven olvasható, megjelenés alatt áll a francia fordítás), és a kutatás jelentős mértékben épül nemzetközi tapasztalatokra, a munka hozzájárulhat a hazai eredmények külföldi megismertetéséhez és a magyarországi kutatóbázis alkalmassá tételéhez nemzetközi szintű eredményekre. A szükséges infrastruktúrát, az irodalomtörténeti és elméleti kutatási háttérrel az MTA Irodalomtudományi Intézete biztosítja. Szakmai szempontból együttműködés jött létre az MTA Nyelvtudományi Intézetének szótárkészítő csoportjával, valamint az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének munkatársaival.

SZAKIRODALOM

- BalSz. 2000. Jakab László–Bölcskei András: *Balassi-szótár*. Debrecen.
- Belkin, Johanna 1981. Bericht über den Index verborum zu Grimmelshausens Werken. *Simpliciana* 3.: 141–3.
- Benkő László 1979. *Az írói szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dörr, Stephen 2010. *Der Dictionnaire étymologique de l'ancien français*. Előadás a Heidelbergi Egyetem Romanisztikai Intézetében. 2010. december 2.
- Freeman, Bryant C. 1968. *Concordance du Théâtre et des Poésies de Jean Racine. I–II*. New York.
- Grimmelshausen, Hans Jakob Christoph von 1967–76. *Gesammelte Werke in Einzelausgaben I–13*. Sajtó alá rendezte: Rolf Tarot, Tübingen.
- GWB 1978–2010. *Goethe-Wörterbuch I–5*. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin–Akademie der Wissenschaften der DDR–Akademie der Wissenschaften in Göttingen–Heidelberg Akademie der Wissenschaften–Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften szerkesztésében. Verlag Kohlhammer, Stuttgart.
- Hopp Lajos 1967. Mikes javító tolla nyomában. *Magyar Nyelvőr* 91: 149–60.
- Hopp Lajos 2002. Tüskés Gábor (szerk.): *A fordító Mikes Kelemen*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth Katalin 2004. Lectori jelentés Beke József „Zrínyi-szótár”-áról. *Irodalomismeret* 3: 99–103.
- Kovács Sándor Iván (szerk.): 2000. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Barokk és késő-barokk rokokó*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Martinkó András 1975. Petőfi-szótár. *ItK.* 79: 94–8.
- Mikes Kelemen 1966–88. *Mikes Kelemen összes művei I–6*. Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Molinelli-Stein, Barbara 1981. Werkstattbericht aus der Arbeit am Grimmelshausen-Wörterbuch. *Simpliciana* 3.: 145–51.
- NSzt. 2006. Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- NySz. 1890–1893. Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (szerk.): *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. Budapest.
- PetSz. 1973–1987. Gáldi László–J. Soltész Katalin–Szabó Dénes–Wacha Imre (szerk.): *Petőfi-szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sodmann, Timothy 2009. Überlegungen zur Erfassung des Grimmelshausen'schen Wortschatzes. *Simpliciana* 31.: 469–478.
- Szathmári István 1974. Az első magyar költői szótárról. *Magyar Nyelvőr* 98: 404–14.
- Szathmári István 1991. Mikes és irodalmi nyelvünk. *Magyar Nyelv* 87: 298–306.
- Szily Kálmán 1906. Mikes Törökországi Levelei nyelvi szempontból. *Magyar Nyelv* 2: 337–47.
- Wisbey, Roy A. 1967. *Vollständige Verskonkordanz zur Wiener Genesis. Mit einem rückläufigen Wörterbuch zum Formenbestand*. E. Schmidt Verlag, Berlin.
- ZrSz. 2004. Beke József (szerk.): *Zrínyi-szótár*. Argumentum, Budapest.

Kiss Margit

tudományos munkatárs
MTA Irodalomtudományi Intézet
XVIII. Századi Osztály

Tüskés Gábor

tudományos tanácsadó
MTA Irodalomtudományi Intézet
XVIII. Századi Osztály

SUMMARY

*Kiss, Margit – Tüskés, Gábor***Mikes Dictionary. Interim report**

This paper reports on some initial results and plans for the future of a project (OTKA K 81337) that started in April 2010 and whose final aim is to produce a Mikes Dictionary. After specifying the purpose of the project and the material to be used, the authors survey the extant Hungarian literature on the topic, including glossaries of the oeuvre of Kelemen Mikes (1690–1761). Then, they mention some works written abroad, especially in German, that are also examples of computer-assisted writers' dictionaries like the envisioned Mikes Dictionary. Next, they give a detailed account of the major phases of dictionary making from the digitalisation of texts up to the actual writing of the entries. Furthermore, they deal with specific theoretical issues arising with respect to the present dictionary that have to be clarified in each of the phases of work. Against the background of actual tasks, it is now easier to see what the unresolved and even unexplored issues are with respect to Mikes' oeuvre in general, issues for which work on the Dictionary may provide thorough discussion and even solutions. The authors specify a number of areas yet to be explored in this manner.

Keywords: dictionary, Kelemen Mikes, computer-assisted lexicography